

Mûsâ İznîkî'nin *Münebbihü'r-râküdîn* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1583)

480; İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâ'i: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s. 140-146; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 6; *Tarama Sözlüğü*, Ankara 1963, I, Giriş, s. XXIV, LV; Sezgin, *ÇAS*, I, 446; Mehmed Fuad Köprülü, "Anadoluda Türk Dil ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış", *YT*, I/5 (1933), s. 379; Hikmet Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîki -Hayatı ve Eserleri-* (doktora tezi, 1980), AÜ İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı; Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruşstan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar-* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü , s. 467-468, 475, 477; Hüsnü, "İbni Arabşah", *TM*, III (1935), s. 174-182; Joseph Schacht, "Abul-Layth Samarqandî", *EP* (Ing.), I, 141.

M. KÂMİL YAŞAROĞLU

MÛSÂ el-KÂZİM

(موسى الكاظم)

Ebü'l-Hasen Mûsâ el-Kâzım
b. Ca'fer es-Sâdık
b. Muhammed el-Bâkir
(ö. 183/799)

İsnâaşeriyye'nin yedinci imamı.

7 Safer 128 (8 Kasım 745) tarihinde Medine yakınındaki Ebvâ'da doğdu. Annesi Hamîde (Humeyde) bint Sâid el-Berberiyye'dir. Hayatının ilk devresini Medine'de babası Ca'fer es-Sâdık'ın yanında geçirdi. Öğrenimiyle ilgili bilgiler son derece sınırlı olmakla birlikte babasından ve Abdülmelik b. Kudâme el-Cumahî'den rivayette bulunduğu bilinmektedir. en-Nefsüzzekiyye diye bilinen Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin 145 (762) yılında Abbâsi Halifesi Mansûr'a karşı başlattığı isyan hareketine baba bir kardeşi Abdullah el-Eftah'la birlikte katıldığı nakledilir (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 277). Babasının 148'de (765) vefatı üzerine imâmet konusunda ortaya çıkan farklı görüşlerden kendi imâmeti dışındaki iddiaları reddetmiş, aralarında Ca'fer es-Sâdık'ın yakın çevresinden Hişâm b. Sâlim el-Cevâfîki, Ebû Ya'fûr Abdullah, Ebû Ca'fer el-Ahvel, Ubeyd b. Zü'râre b. A'yen, Cemîl b. Derrâc, Ebân b. Tağlib ve Hişâm b. Hakem gibi ileri gelenlerin de bulunduğu bir grubun desteğiyle imâmetini ilân etmiştir. Rakibi Abdullah b. Ca'fer'in ölümünden sonra Futahiyye (Eftahiyye) diye anılan mensuplarının büyük bir kısmı ile İsmâiliyye'yi teşkil edecek grupların dışında kalanlar zaman içinde Mûsâ el-Kâzım'ın imâmetini benimsemiştir (Sa'd b. Abdullah el-Kummî, s. 79-89; Nevbah-tî, s. 57-67).

Abbâsiler'e karşı barışçı bir politika izleyip daha çok ibadet ve takvâya yönelen

zin'in tefsirlerinden faydalanılarak hazırlanmış bir eserdir. İstanbul kütüphanelerinde *Enfesü'l-cevâhir* adıyla yer alan tefsirleri inceleyen Ziya Demir ise bunların Ahmed-i Dâ'i'ye ait Ebü'l-Lays es-Semerkanî tefsirinin tercümesi olduğunu ortaya koymuştur (*Osmanlı Müfessirleri*, s. 467-468). İsmail Hakkı Ertaylan daha önce benzer bir kanaati ifade etmişti (*Ahmed-i Dâ'i*, s. 140-141). *Enfesü'l-cevâhir*e ait olduğu kuvvetle muhtemel tek nüsha Bursa Ulucamii Kütüphanesi'nde iken (Umumi, nr. 435-436) Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'ne (Genel, nr. 1918-1919) nakledilmiş, 1953'te Millî Eğitim Bakanlığı'nın emriyle Ankara'ya alınmış ve 1954 yılında kütüphane kayıtlarından düşülmüştür; kitabın âkabeti bilinmemektedir (Demir, s. 468). *Enfesü'l-cevâhir*e ait olduğu söylenen başka nüshalar da vardır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3163, 3164; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3549-3551; TSMK, Hazine, nr. 21, Bağdat Köşkü, nr. 42, Revan Köşkü, nr. 187). **3. Terceme-i Faslü'l-hitâb.** Muhammed Pârsâ'nın tasavvuf ve ahlâka dair Farsça *Faşlü'l-ḥitâb* adlı kitabının tercümesi olup eser üzerinde Murat Küçük yüksek lisans çalışması yapmıştır (*Mûsâ bin Hacı Hüseyin*

Yin İznîki, Terceme-i Faslu'l-Ḥitâb Giriş-İnceleme-Metin-Dizin, 1996, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). **4. Terceme-i Kıyas-ı Enbiyâ.** Sa'lebî'nin *Arâ'isü'l-mecâlis fi kışaşı'l-enbiyâ*' adlı eserinin tercümesi olup I. cildine ait iki nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Şâzelî Tekkesi, nr. 126; Yozgat , nr. 431). **5. Terceme-i Hısnü'l-hasîn fi menheci'd-dîn.** İbnü'l-Cezerî'nin *el-Hısnü'l-ḥaşîn min kelâmi seyyidi'l-mürselin* adlı kitabının tercümesidir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 626). Mütercimim 102 beyitlik bir mukaddime yazdığı eser üzerinde Paşa Yavuzarslan yüksek lisans tezi hazırlamıştır (*Mûsâ bin Hacı Hüseyin el-İznîki Terceme-i Hısnü'l-Hasin fi Minheci'd-din: Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*, 1993, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). **6. Zâdü'l-ibâd** (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 635). Ebû Bekir b. Muhammed es-Seylânî'nin dua ve evrâdın faziletlerine dair *Necâtü'z-zâkirin* adlı Farsça eserinin tercümesidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mûsâ İznîki, *Münebbihü'r-râküdîn: Uyurları Uyardurucu* (nşr. Paşa Yavuzarslan), Ankara 2002, neşredenin girişi, I, 1-6, 14-23; *Osmanlı Müellifleri*, II, 13-14; a.mlf., "Tarih ve Âsâr-ı Atıka: Musa Bin Hacı Hüseyin İznîki", *TY* (Latin harfleriyile), VI/10 (1914), s. 377; *Hediyetü'l-ârifin*, II,

MÛSÂ el-KÂZİM

Mûsâ el-Kâzım'ın düşüncelerini benimseyenlerin çoğalmasa, büyük miktarlara ulaşan atıyye ve ihsanlarda bulunması Halife Mehdi-Billâh'ın ondan şüphe etmesine yol açtı. Bu sebeple Medine'den Bağdat'a getirilerek bir süre hapsedildi. Ancak halife 169 (785) yılında onu hapisten çıkarıp gönlünü aldı, kendisine ve evlâtlarına karşı isyan etmeyeceğine dair yemin ettirdikten sonra 3000 dinar vererek Medine'ye gönderdi (Taberî, VIII, 177; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, s. 500). Aynı yıl içinde Abbâsî idaresine karşı isyan eden Hüseyin b. Ali Sâhibü Fah olayında yeni halife Hâdî-İlel-hakk'ın da Mûsâ el-Kâzım'dan şüphelendiği, onu isyanı kışkırtmakla suçladığı ve kendisini öldürmeyi planladığı nakledilir. Halbuki Mûsâ el-Kâzım, Hüseyin b. Ali'nin hareketine katılmadığı gibi onu uyarılmış, bunu hayatıyla ödeyeceğini söyleyerek vazgeçmesini istemişti. Kadı Ebû Yûsuf halifeyi ikna edip Mûsâ'yı öldürmekten vazgeçirdi (İbn Tâvûs, s. 217-218). Buna rağmen Mûsâ, Abbâsî halifelerinin gözünde şüpheli bir kimse olmaktan kurtulamadı.

Hârûnürreşîd'in hilâfetine kadar (170/786) Medine'de kalan Mûsâ el-Kâzım çeşitli bahaneler ileri sürülerek Bağdat'a celbedildi ve hayatının son dört yılını hapis hanede geçirdi. Bazı rivayetlere göre halife, Mûsâ el-Kâzım'ın mensuplarından Hişâm b. Hakem'in düşüncelerine önce ilgi duymuş, ardından bunları tehlikeli bularak imamin hapsedilmesini emretmiştir. Diğer bir rivayete göre ise Vezir Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile birlikte bazı ileri gelenler, Mûsâ el-Kâzım'ın sahip olduğu itibarın ileride kendilerine zarar vereceğinden endişe edip onu halife nezdinde tehlikeli bir şahsiyet olarak göstermişlerdir (geniş bilgi için bk. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, s. 500-502; Şeyh Müfîd, s. 298-302; Meclisî, XLVIII, 189-205).

179 yılı Receb yahut Ramazan ayında (Ekim veya Aralık 795) umre için veya aynı yılın zilhicce ayında (Şubat-Mart 796) hac maksadıyla yola çıkan Hârûnürreşîd, Medine'ye ulaştığında başta Mûsâ el-Kâzım olmak üzere şehrin ileri gelenleri tarafından karşılandı. Mescid-i Nebevî'ye giden ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret eden halife kabrin başında, ümmet içinde karışıklığa ve kan dökülmesine sebep olduğundan torunu Mûsâ'yı hapsedeceğini, bu sebeple kendisinden özür dilediğini söyledi. Ardından Mûsâ yakalanıp bir rivayete göre doğrudan Bağdat'a gönderilmiş, diğer bir rivayete göre ise halkın tepkisini hafifletmek amacıyla Mûsâ el-Kâzım iki

katır üzerine konulan mahmillerden birine bindirilmiş, Basra ve Kûfe yol ayırımına gelindiğinde kafiye ikkiye ayrılarak biri Basra'ya, diğeri Kûfe'ye sevk edilmiştir. Basra'ya ulaşan Mûsâ, Vali İsmâ b. Ca'fer b. Mansûr'a teslim edildi ve burada bir yıl kadar hapiste kaldı. Mûsâ'nın ibadet ve takvâsından etkilenen vali halifenin öldürme isteğini yerine getirmedi ve yazdığı mektupta Mûsâ aleyhinde bir delil bulamadığını, onu başkasına teslim etmesini, aksi takdirde kendisini salıvereceğini bildirdi. Ardından Bağdat'a getirilerek hâcip Fazl b. Rebî'nin gözetiminde ev hapsinde tutuldu; halifenin gördüğü bir rüya üzerine serbest bırakıldıysa da kısa bir süre sonra tekrar hapsedildi. Bu defa Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin nezaretinde ev hapsinde tutulan Mûsâ'ya karşı Fazl'ın iyi davrandığı belirtilmektedir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, s. 502-503). Bu sırada Mûsâ'nın çevredeki mensuplarıyla ilişki kurduğu şeklindeki haber, Rakka'da bulunan halifeye ulaşınca halife onun öldürülmesi için Fazl'a yazılı emir gönderdi. Fakat onun da emri yerine getirmeyip Mûsâ el-Kâzım'ı 100 kamçı vurdurmak suretiyle cezalandırdığı nakledilir. Daha sonra Mûsâ el-Kâzım, Bağdat emniyet görevlisi Sindî b. Şâhek'e teslim edildi. Fazl ile halife arasında geçen olayları öğrenen Fazl'ın babası Yahyâ b. Hâlid halifeyi ziyaret ederek oğlunun yaptığı hatadan dolayı affedilmesini ve ona verilen görevin kendisine verilmesini istedi. Halifeden öldürme emrini alan Yahyâ Bağdat'a dönerek Sindî b. Şâhek'le irtibat kurdu ve Mûsâ'yı öldürttü (Receb 183 / Ağustos 799). Taberî hiçbir ayrıntıya girmeksizin Mûsâ el-Kâzım'ın Receb 183'te öldüğünü kaydetmiş (*Târîh*, VIII, 271), diğer Sünnî tarihçiler de aynı şekilde hareket etmişlerdir (meselâ bk. İbnü'l-Esir, VI, 164; İbn Kesîr, X, 183). Cenazesi, Arap ileri gelenlerinin defnedildiği Bağdat'ın kuzeybatısındaki Mekâbirukureyş'in (Mekâbiruşû-nîzî) sonraları Kâzımîyye (Kâzimeyn) diye anılacak olan Bâbüttibn mahallinde defnedildi ve ardından üzerine bir türbe yapıldı. Torunu Muhammed et-Taki'nin de gömüldüğü bu türbe Şah İsmâil tarafından genişletilerek tamir ettirilmiş, bu çalışmalar Kanûni Sultan Süleyman zamanında tamamlanmıştır (bk. KÂZIMEYN; MÛSÂ KÂZİM KÜLLİYESİ). Mûsâ el-Kâzım'ın hanımlarından ve câriyelerinden olan erkek ve kız evlâtlarının toplam sayısı rivayetlere göre otuz yeti ile altmış arasında değişmektedir. Çeşitli kaynaklarda erkeklerin sayısı on sekiz-yirmi üç, kızların sayısı on dokuz-otuz yedi olarak gösterilmektedir (Şeyh Müfîd, s. 302-303; Meclisî, XLVIII, 283-291).

rilmektedir (Şeyh Müfîd, s. 302-303; Meclisî, XLVIII, 283-291).

Güvenilir bir râvi olan (İbn Ebû Hâtim, VIII, 139) Mûsâ el-Kâzım'dan oğulları Ali er-Rızâ, İbrâhîm (el-Murtazâ), İsmâil ve Hüseyin, kardeşleri Muhammed ve Ali rivayette bulunmuştur. Mensuplarının çoğu onun hapiste iken öldüğünü ve imâmetin Ali er-Rızâ'ya geçtiğini kabul etmiştir. Bunun yanında Mûseviyye diye anılan bir grup onun ölmediğini, mehdî olarak zuhur edip dünyaya adalet getireceğini veya öldüğünü, fakat kâim olarak ortaya çıkacağını, bir kısmı da Allah'ın onu Hz. İsmâ gibi semalara yükselttiğini ve kıyametten önce zuhura edeceğini iddia etmiştir. Bu arada ölüp ölmediği hususunda tereddüt edenlerin yanı sıra imâmetin onunla nihayete erdiğini ileri sürenler de vardır (Sa'd b. Abdullah el-Kummî, s. 89-91; Nevbahtî, s. 67-71). Öldüğünü kabul etmeyip zamanı gelince yeniden gönderileceğini söyleyen Vâkife ile İsnâşaerîyye arasında önemli tartışmalar olmuştur (Meclisî, XLVIII, 250-275). Mûsâ el-Kâzım tasavvufta da önemli şahsiyetler arasında zikredilmektedir. Şâkik-ı Belhî kendisini 149 (766) yılında Kâdisiye'de gördüğünü ve onun Allah'ın velilerinden biri olduğunu söylerken (Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, II, 269-270) Ma'rûf-i Kerhî ve Bişr el-Hâfî de onunla buluştuklarını belirtmektedir (Hamid Algar, LXIV [1990], s. 1-14).

Mûsâ el-Kâzım'ın günümüze intikal eden birkaç eserinden biri, usul ve fûrû konularında elli dokuz hadis ihtiva eden *Mûsâ nedü'l-İmâm Mûsâ b. Ca'fer* adlı risâledir (Beyrut 1401/1981). Bir diğer eser *Vaşıyyetü'l-İmâm el-Kâzım li-Hişâm b. el-Hakem* olup Fâris Hassûn Kerîm tarafından yayımlanmıştır (*Türâşünâ*, sy. 50-51, s. 395-456). Ayrıca Abdü'l-Hüseyin el-Cevâhirî, *Ṭıbbü'l-İmâm Mûsâ el-Kâzım* adlı çalışmasında onun tıpla ilgili tavsiyelerini neşretmiştir (Beyrut 1413/1993).

BİBLİYOGRAFYA :

Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-firâk* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 79-93; Nevbahtî, *Fırâku's-Sî'a*, s. 57-72; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 422, 436; VIII, 177, 271; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, 139; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi* (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1401, I, 280-281, 307-311; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Ma'kâtilü'l-Tâlibiyyîn* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 277, 499-505; Ali b. Muhammed en-Nessâbe, *el-Meccâd fi ensâbi'l-Tâlibiyyîn* (nşr. Ahmed el-Mehdevî ed-Dâmegânî), Kum 1409, s. 106-134; Şeyh Müfîd, *el-İrşâd*, Beyrut 1399/1979, s. 288-303; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Kitâbü'l-Ğaybe* (nşr. İbâdullah et-Tahrânî - Ali Ahmed Nâsîh), Kum 1411, s. 32-42; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 27-32; Taberî, *İ'lâ-*

mû'l-verâ' bi-a'lâmi'l-hüdâ (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1399/1979, s. 286-301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 85, 164-455; İbn Tâvûs, *Muhecçü'd-da'avât ve menhecü'l-ibâdât*, Tahran 1322, s. 217-218; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 308-310; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXII, 133-134; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm: sene 181-190*, s. 417-419; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 183; İbn Inebe, *Umde-tü't-tâlib*, Beyrut, ts. (Dârü mektebeti'l-hayât), s. 225-228; Meclisî, *Bihârü'l-enuâr*, Beyrut 1403/1983, XLVIII, tür.yer.; Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, *Câmi'u kerâmâtü'l-evliyâ'*, Kahire 1329, II, 269-270; Semîre Muhtâr el-Leysî, *Cihâdû's-Şî'a fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut 1398/1978, s. 250-251; A'yânü's-Şî'a, II, 5-12; M. Beyyûmî Mehrân, *el-İmâme ve Ehlü'l-beyt*, Beyrut 1995, III, 72-103; Hamid Algar, "İmâm Mûsâ al-Kâzım and Süfi Tradition", *IC*, LXIV (1990), s. 1-14; R. Strothmann, "Mûsâ Kâzım", *IA*, VIII, 667-668; E. Kohlberg, "Mûsâ al-Kâzım", *EP* (İng.), VII, 645-648; Avni İlhan, "Atebât", *DIA*, IV, 49-50.

MUSTAFA ÖZ

MÛSÂ KÂZİM EFENDİ

(ö. 1920)

Osmanlı şeyhülislâmı.

1275'te (1858-59) Erzurum'un Tortum ilçesinde doğdu. İlk öğrenimine memleketinde başladı. Ardından Balıkesir'de bulunan dedesi Nûreddin Efendi'nin yanına gitti ve başta Selâhaddin Ali Şuûrî Efendi olmak üzere çeşitli hocalardan ders aldı. Oradan İstanbul'a geçerek Kazasker Eş-raf Efendi ve Hoca Şâkir Efendi gibi kişilerden okudu. 1888'de icâzet aldı. Aynı yıl açılan imtihanı kazanarak müderris oldu ve Fâtih Camii'nde ders vermeye başladı. Hocalığı sırasında talebeleri arasında Muallim Nâci ile Ahmed Midhat Efendi de bulunuyordu.

1896 yılında İstanbul ruûsunu alan ve 1900'de Mekteb-i Hukuk Mecelle muallimliğine tayin edilen Mûsâ Kâzım Efendi ardından Mekteb-i Sultânî akaid muallimliğine, Dârülfünun ve Dârülmualimîn hocalıklarına getirildi. Bu arada mahreç pây-

Mûsâ Kâzım Efendi

sine yükseldi, 14 Şubat 1907 tarihinden itibaren kendisine Halep mevleviyeti tevcih edildi. Aynı yıl içinde Bâb-ı Meşihat Tedkîk-i Müellefât Meclisi başkâtipliğine ve daha sonra bu meclisin üyeliğine tayin edildi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ardından Maarif Nezâreti'nde kurulan Meclis-i Kebîr-i İlmî'ye, ayrıca Meclis-i A'yân'a üye oldu. Ocak 1910'da teşkil edilen Sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa, 30 Eylül 1911 tarihinde oluşturulan Sadrazam Said Paşa, 8 Mayıs 1916'da kurulan Sadrazam Said Halim Paşa ve 4 Şubat 1917 tarihinde teşkil edilen Talat Paşa kabinelerinde şeyhülislâm olarak görev yaptı. Talat Paşa kabinesinde ayrıca Evkaf Nezâreti vekillığında bulundu. Dört defa geldiği meşihat makamında toplam beş yıl bir ay dört gün kalmıştır.

Şeyhülislâmlık görevinden ayrıldığı dönemlerde Medresetülkudât ve Medresetülvâizîn'de muallimlik yapan Mûsâ Kâzım, I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Damaç Ferid Paşa hükümeti tarafından itihât ve Terakkî Cemiyeti liderlerinin tutuklanması üzerine Said Halim Paşa ve diğer arkadaşlarıyla birlikte Bekirağa Bölüğü'nde hapsedildi. Burada oluşturulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanarak 13 Temmuz 1919 tarihinde on beş yıl kürek cezasına çarptırıldı; ancak mahkemenin kararını ağır bulan Sultan Vahdeddin cezasını üç yıl sürgüne çevirdi (yargılama süreci için bk. *Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtü Zabıt Ceridesi*, s. 194-203; Kocahanoğlu, s. 52-53, 493-495; kürek cezasının sürgüne çevrilmesi konusunda bk. Türk-geldi, s. 247-249). Mûsâ Kâzım sürgün bulunduğu Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat etti ve Edirne Murâdiye Camii'nin haziresine gömüldü. Ağır başlı, olgun ve faziletli bir kişiliğe sahip olduğu kaydedilir.

İcâzet aldığı 1888'den II. Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen sürede klasik bir Osmanlı âlimi olarak fıkıh, İslâm felsefesi ve tasavvufu ilgilili çeşitli konular üzerinde yoğunlaşan Mûsâ Kâzım, II. Meşrutiyet günlerinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye olmuş, bu dönemde cemiyetin ilmiye şubesinde Manastırlı İsmâil Hakkı, Mustafa Âsım Efendi, İsmâil Hakkı İzmirli, Hamdi Efendi (Elmallı), Sabri Efendi (Mustafa Sabri Efendi) gibi âlimlerle birlikte Meşrutiyet'in yararları ve İslâm'a uygun bir sistem olduğu konusunda makale ve eserler kaleme almış, daha sonra da şeyhülislâmlıkla ödüllendirilmiştir. Mûsâ Kâzım on iki yaşında Nakşibendî tarikatına girmiş ve tasavvufu ilişkisini hayatının sonuna kadar devam

Mûsâ Kâzım Efendi'nin el yazısı, imzası ve mührünün bulunduğu bir dilekçe (İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, nr. 520)

ettirmiştir (*Yakın Tarihimiz*, I/3 [1962], s. 94). Bir taraftan, Meşihat'a bağlı Meclis-i Meşâyih'in reisliğini yaparken diğer taraftan 1911 yılında faaliyete geçen Cem'iyet-i Süfiyye'nin başkanlığını yapıyordu. Ancak Mûsâ Kâzım'ın bir şeyhülislâm olarak tasavvufu yakından ilgilenmesi, dönemin diğer bir süfi teşkilâtı olan Cem'iyet-i Süfiyye-i İttihâdiyye taraftarlarınca eleştirilmiştir (*Muhibbân*, II/5 [1329], s. 140-141; *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 295-300; Kara, *Din, Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 250). Bu arada masonluğu kabul ettiğine dair çeşitli ithamlarla karşılaşan Mûsâ Kâzım (bu konudaki en ciddi çalışma için bk. Zarcane, II, 201-208) 14 Kasım 1911 tarihinde bir beyannâme yayımlayarak mason olmadığını ilân etmiştir (*Yakın Tarihimiz*, I/3 [1962], s. 94). Onun dönemindeki önemli faaliyetlerden biri de yeni ortaya çıkan bazı dinî meselelere cevap vermek ve İslâm'a muhalif cereyanlarla mücadele etmek amacıyla 25 Şubat 1918'de Şeyhülislâmlığa bağlı Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye'nin kurulmasıdır. Mûsâ Kâzım'ın şeyhülislâmlığı zamanında şer'î mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne devredilmesiyle ilgili tartışmalar olmuş ve kendisi bu girişimlere karşı çıkmıştır. Ayrıca bütün vakıfların bir genel müdürlük bünyesinde toplanarak şeyhülislâmlığa bağlanması konusuna önem vermiş ve bu konuda çalışma yapmıştır (Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 104-107). Mûsâ Kâzım'ın, Batı medeniyeti karşısındaki tavrı ve gerçek bir medeniyetin ancak hakiki bir dinle kurulabileceğine dair görüşleri sebebiyle kendi döneminde İslâmcılar'la aynı görüşleri paylaştığı görülmektedir. Ancak